

ХРОНІКА

І.Г.АДАМСЬКА (Київ)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «RUTHENIA DIVIDA: ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ОРІЄНТИРИ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРОТИРІЧЧЯ КОЗАЦЬКИХ ЕЛІТ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.»

Науковий захід, приурочений до 350-річчя Ніжинської чорної ради, відбувся 15 травня 2013 р. в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Організатором конференції виступила науково-дослідна частина історичного факультету, а її тематика передбачала розгляд проблемних питань з історії України другої половини XVII ст., у першу чергу обговорення розбіжностей у поглядах козацьких еліт та суспільності на майбутнє української держави, а також визначення впливу Речі Посполитої, Московського царства та Кримського ханства на ці процеси.

Вступне слово виголосив заступник декана з наукової роботи канд. іст. наук, доцент *О.Ю.Комаренко*. Він привітав усіх гостей конференції, передав вітання від декана історичного факультету д-ра іст. наук, професора, члена-кореспондента НАН України *В.Ф.Колесника*, подякував за приїзд представників з інших країн та міст України, побажав учасникам плідної праці.

Робота конференції проходила сесійно. Перша сесія, яку очолив канд. іст. наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка *О.Г.Сокирко*, була присвячена внутрішній політиці козацьких еліт. Обговорювалися питання, пов'язані з розумінням козацькою старшиною поняття «державний інтерес», аналізувалися політичні та цивілізаційні орієнтири еліт Гетьманщини, розглядалася практика рад у козацькій державі другої половини XVII ст. та проведення чорної ради в Ніжині 1663 р.

Відкрив роботу сесії д-р іст. наук, професор, завідувач сектору соціальної історії Інституту історії України НАНУ *В.М.Горобець* доповіддю «“Новое лихо, чого за иних гетманов не бывало”: “Чорна рада” 1663-го як історична подія та місце пам'яті». Дослідник усебічно охарактеризував процес підготовки та проведення ради, її головних діячів – Якіма Сомка, Василя Золотаренка та Івана Брюховецького, окреслив і детально відтворив додаткові обставини, що впливали на перебіг подій, зокрема присутність московського посольства та війська. Доповідач також визначив роль наявних у козацькому середовищі суперечностей щодо майбутнього української держави, простежив формування та збереження пам'яті про раду.

Наступну доповідь – «Наказний гетьман Яким Сомко в історії, історіографії, пам'яті» – виголосив д-р іст. наук, перший заступник директора Українського інституту національної пам'яті *В.В.Кривошея*. Автор простежив походження роду Сомків, чітко визначивши їх належність до міщан, ієрархічне зростання Якіма Сомка від козака до полковника. Дослідник відзначив, що можливість його претензій на владу пов'язана з

належністю до «клану» Хмельницьких. Під час виступу він порівняв підходи до «державного інтересу» й цивілізаційні вибори Якіма Сомка, Івана Брюховецького та їхніх сподвижників, визначив центри впливу лівобережного гетьманату та персональний склад регіональних еліт, охарактеризував московський вектор політики Я.Сомка та І.Брюховецького. Наприкінці виступу показав місце Я.Сомка в історіографії XIX–XX ст., а також в інформаційній (наступні коліна роду, поминання роду у синодику, майнова спадщина, літописні згадки й оцінки) та культурній (топографічній) пам'яті.

У доповіді «Чорні» ради Війська Запорозького 1661–1663 рр.: ініціатори скликань, склад учасників, основні рішення» д-р іст. наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ *Т.В.Чухліб* розвинув тему про традиції проведення козаками рад. Він детально охарактеризував усі ради, які відбулися у зазначений період та визначив типовість ніжинських подій 1663 р. Поряд із тим відзначив велику роль П.Куліша та його відомого роману в популяризації знань про раду в Ніжині. Порівнюючи дані з художнього твору та реальні історичні факти, історик знайшов низку неточностей, але залишив відкритим риторичне питання: чого більше від такого поширення історичних знань – користі чи шкоди?

Переходячи до характеристики ситуації, яка склалася на українських землях після Ніжинської чорної ради 1663 р., докторант Люблінського університету імені Марії Кюрі-Склодовської *Яцек Дрозд* виголосив доповідь «Образ ворога (ворогів) України в документах козацьких гетьманів – Павла Тетері та Івана Брюховецького з 1663–1665 рр.». Він підкреслив, що Україна, розділена внутрішньою боротьбою, стала територією втручання та змагань сусідніх держав – Московського царства, Речі Посполитої та Кримського ханства. Це, своєю чергою, впливало на позиції обох козацьких таборів та формування в їхніх керівників – Павла Тетері й Івана Брюховецького – образу ворогів. Дослідник підкреслив, що обидва козацьких лідера почали провадити «інформаційну кампанію», намагаючись показати себе та своїх союзників в якнайкращому світлі, а супротивників – у найгіршому.

Наступний доповідач, канд. іст. наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка *О.І.Божко*, у доповіді «Легітимність влади і власності в Гетьманщині» порушив питання про можливість уважати Гетьманщину державою. При цьому він детально проаналізував особливості організації козацького управління, законність прав на контрольовані території, міжнародне визнання, підкреслюючи, що вже самоназва – Військо Запорозьке, є приводом для сумнівів щодо існування власне держави.

Підбиваючи підсумок роботи сесії, О.Г.Сокирко проаналізував образ держави у свідомості козацьких еліт та розпочав дискусію, задавши питання доповідачам. Виступи викликали запитання й в інших учасників конференції, зокрема В.М.Горобця, Т.В.Чухліба, Т.Ю.Пшеничного, та жваву дискусію, в якій узяли участь В.А.Брехуненко, В.М.Горобець, Я.Дрозд, В.В.Кривошея, П.Кроль, О.Г.Сокирко, Т.В.Чухліб. Особливо гостро обговорювалося питання, чи можна вважати Гетьманщину державою. Окрім цього, дискусія точилася навколо внутрішніх і зовнішніх факторів розколу, його початку, уточнювалася теза про можливість чіткого розмежування станової належності осіб у XVII ст., додатково аналізувалося походження практики козацьких рад.

Друга сесія, на якій головував д-р іст. наук, професор, завідувач сектору соціальної історії Інституту історії України НАНУ В.М.Горобець, присвячувалася зовнішнім впливам та реакціям на події другої половини XVII ст. в Гетьманщині. Продовжуючи дискусію щодо початку поділу українських земель, д-р іст. наук, професор Київського

національного університету імені Тараса Шевченка *В.І.Сергійчук* виголосив доповідь «Віленське перемир'я 1656 р. як початок поділу українських земель між Москвою і Польщею». Дослідник підкреслив вплив сусідніх країн на процеси, що відбувалися в Гетьманщині, та переніс початок поділу українських земель на більш ранню, ніж визначали інші учасники конференції, дату. *В.І.Сергійчук* доводив, що підписання перемир'я між Річчю Посполитою й Московською державою у Вільно в 1656 р., недопуск до переговорів української делегації та відхилення пропозицій Богдана Хмельницького вже свідчило про початок реалізації планів щодо поділу українських територій.

Продовжуючи тематику зовнішніх впливів на події, котрі відбувалися на українських землях у другій половині XVII ст., представник Варшавського університету д-р *Пьотр Кріль* виступив із доповіддю «Позиція Речі Посполитої щодо подій на Україні в 1661–1667 рр.». Дослідник зазначив, що річпосполитські еліти все ще бажали мати під своїм контролем усю Україну, проте через політичну слабкість, пов'язану з внутрішніми проблемами, залишили справу оволодіння Лівобережжям на козацьких гетьманів – Юрія Хмельницького, Павла Тетерю, Петра Дорошенко. Водночас Москва активно поширювала свій вплив на зазначену територію, що Польщею недооцінювалося. Натомість у Речі Посполитій, на відміну від попередніх років, упродовж 1660-х рр. не було нових ідей щодо політики на українських територіях. Польські еліти не знаходили відповіді на питання, як організовувати соціальні відносини, що значно ускладнювало процес зміцнення польського впливу.

Ситуацією в Гетьманщині цікавилися не тільки представники сусідніх країн, але й західні дипломати, котрі перебували в 1650–1660-х рр. у Речі Посполитій. Доповідь канд. іст. наук, доцента Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя *Є.М.Луняка* «Діяльність Павла Тетері в рецепції французьких сучасників» ознайомила присутніх із французьким баченням постаті гетьмана. Дослідник зазначив, що незважаючи на збереження багатьох джерельних свідчень, достатнього історичного бачення постаті П.Тетері та чіткого розуміння його дій досі немає.

Роль церкви у суспільно-політичних трансформаціях другої половини XVII ст. розглянув канд. іст. наук, мол. наук. співроб. науково-дослідної частини історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка *Т.Ю.Пишеничний* у доповіді «Міжконфесійні протиріччя і концепція екуменізму в діяльності уніатських митрополитів у другій половині XVII ст.». Дослідник відзначив, що під впливом зовнішніх, а часто й внутрішніх, обставин церковне питання ставало причиною різноманітних конфліктів та агресії, але після війни 1648–1657 рр. почала набирати активності екуменічна робота уніатських митрополитів.

Реагування окремих категорій населення українських територій на події середини XVII ст. було розкрито в доповіді аспіранта Національного університету «Києво-Могилянська академія» *І.В.Гаврилюка* «Руська магнатерія Речі Посполитої vs козацькі еліти (1648–1649 рр.)». Дослідник відзначив, що руські магнати залишилися вірними Короні й усіма силами намагалися зберегти існуючий доти лад. Зокрема Владислав Домінік Заславський та Ярема Вишневецький відряджали приватні війська для участі у воєнних діях.

Модератор сесії *В.М.Горобець* підбив підсумки виступів та задав низку запитань доповідачам. До обговорення залучилися присутні у залі, зокрема питання ставили *І.Г.Адамська*, *О.Г.Сокирко*, *Т.В.Чухліб*, у дискусії брали участь *В.М.Горобець*, *П.Кріль*, *Є.М.Луняк*, *О.Г.Сокирко*, *Т.В.Чухліб*. Найбільшу дискусію викликала

доповідь В.І.Сергійчука, зокрема обговорювалося питання, чи не було свідомою провокацією зі сторони Б.Хмельницького відправляти на переговори у Вільно делегацію на чолі з сотником Романом Гапоненком?

Під час роботи третьої сесії, яку очолювала канд. іст. наук, молодший науковий співробітник науково-дослідної частини історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка І.Г.Адамська, було визначено, яке місце події другої половини XVII ст., зокрема рада 1663 р., займають у пам'яті українського населення та в історіографії. У доповіді «Ніжинська рада 1663 р. в дореволюційній російській історіографії» канд. іст. наук, доцент Маріупольського державного університету С.В.Тарасов відзначив, що С.М.Соловйов та Д.І.Іловайський оцінювали страту Сомка та Золотаренко як розправу над переможеними, а Г.Ф.Карпов визнавав, що відповідальність за цю розправу лежить на царському уряді. При цьому С.В.Тарасов підкреслив, що більшість російських дослідників звертали увагу на нездатність московських державних діячів розібратися у внутрішніх справах України, і лише деякі вчені (О.Х.Востоков, М.М.Покровський) уважали, що царська влада дуже вміло грала на суперечностях в українському суспільстві.

Продовжив розгляд російської історіографії канд. іст. наук, доцент Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського В.І.Маслак, який виступив із доповіддю «Чорна рада у сучасній російській історіографії». Автор відзначив, що ця подія не належить до числа провідних дослідницьких тем з української історії в російській історіографії. Однак серед існуючих праць доповідач виділив два основних напрями – традиційні підходи до оцінки Ніжинської ради як події, що відбивала потяг широкого загалу українського козацтва до тісного єднання з російським світом (А.І.Алмазов, В.О.Артамонов, Г.О.Санін), та праці Т.Г.Таїрової-Яковлевої, котрі близькі до сучасної української історіографії (Т.В.Чухліб, В.С.Степанков, Ю.А.Мицик, Я.О.Федорук), хоча й не зливаються з нею.

Досліджуючи сучасну українську історіографію, викладач Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського Г.І.Макушина й методист кафедри нової та новітньої історії України Українського католицького університету (Львів) Р.А.Чікалін, відобразили у своїх виступах погляди сучасних українських дослідників щодо політичної та правової культури еліт Гетьманщини другої половини XVII ст., по-стать гетьмана Івана Мазепи як представника інтересів козацько-старшинської верстви. Виступ канд. іст. наук, наукового співробітника науково-дослідної частини історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка М.Б.Парахіної було присвячено відповіді на питання, чим вважають Ніжинську чорну раду – розколом чи об'єднанням?

Підсумовуючи роботу сесії, І.Г.Адамська ще раз підкреслила вплив на свідомість українців твору П.Куліша «Чорна рада: Хроніка 1663 р.» та проаналізувала його польські витоки. Дослідниця звернула увагу на добру знайомість письменника з польською мовою та літературою, тісне спілкування з представниками польських еліт і прихильне до них ставлення.

Підбиваючи підсумки конференції, було визначено, що події другої половини XVII ст., а саме розкол українських земель, відбувалися під впливом як внутрішніх факторів, так і зовнішніх. До перших, зокрема, віднесли соціальну неоднорідність полків, яка спричиняла суперечки в козацькому середовищі. До других, окрім безпосереднього втручання сусідніх держав – політику щодо надання привілеїв козацькій старшині. У Речі Посполитій, на Правобережжі, остання мала право на володіння

землею, натомість на Лівобережжі старшина володіла нею «на правах шаблі», а можливість реституції в разі повернення польської влади спричиняла додаткову напругу у відносинах.

Установлено, що формальний розкол українських земель відбувся значно раніше, а в 1663 р. він тільки офіційно оформився. Зазначено, що практика чорних рад була типовим явищем для козацтва початку 1660-х рр., беручи витоки як із середньовічної європейської традиції – обрання імператора Священної Римської імперії, вирішення окремих питань повстанцями, наприклад гуситами, так і з азійської – обрання хана кримськими татарами. Підкреслено вплив практики жовнірських зборів у Речі Посполитій (з яких виникла державна інституція – сейм) на форму діяльності козаків (зібрання рад та їх подальше одержавлення). Зауважено також схожість інституту ясаулів й осавулів у татар і козаків. Зазначено необхідність проведення подальших тюркологічних досліджень.

Підсумовуючи дискусію про можливість уважати Гетьманщину повноцінною державою, було відзначено, що для вирішення цього складного історичного питання необхідне проведення додаткових досліджень з історії права. Для цього, перш за все, належить сформулювати коло спеціалістів з історії права XVII ст., яке зараз відсутнє. У цілому констатовано наявну в історичній науці проблему, пов'язану з відсутністю досліджень з історії права, які б стосувалися не лише XX ст.